

К.І. Сорокіна

студентка III курсу історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38097-346-70-67; email: eug.sorokina2011@yandex.ua

Зовнішньополітичний курс Київської Русі привертає увагу дослідників не менше, аніж, зокрема, етапи її державотворення. Особливий інтерес в контексті розгляду даного питання становить епоха витоків державності – початкові десятиліття на шляху історичного розвитку могутньої середньовічної держави, пов'язані з правлінням перших київських князів. Помітне та чільне місце серед яких займає Віщий Олег, який відзначився походами на столицю Візантії та підписанням договорів з потужною закордонною імперією. На жаль, обмеженість та часом невірна інтерпретація наявної джерельної бази, і досі залишають нез'ясованими більшість деталей славнозвісної військової кампанії та положень угоди між державами. Тож в матеріалах даної статті здійснена спроба детального дослідження взаємин між Давньою Руссю та Візантійською імперією.

Ключові слова: Київська Русь, Візантійська імперія, князь Олег, похід на Константинополь, договори 907 та 911 рр.

Внешнеполитический курс Киевской Руси привлекает внимание исследователей не меньше, чем, в том числе, сам период создания государства. Особый интерес в контексте рассмотрения данного вопроса представляет эпоха истоков установления государственности – начальные десятилетия на пути исторического развития могущественного средневекового государства, связанные с правлением первых киевских князей. Заметное и почетное место среди них занимает Вещий Олег, прославившийся походами на столицу Византии и подписанием договоров с могучей заграничной империей. К сожалению, ограниченность и зачастую неверная интерпретация имеющейся источниковедческой базы, до сих пор оставляют невыясненным ряд деталей выдающейся военной кампании и положений договоренностей между государствами. В связи с этим, в материалах данной статьи предпринята попытка детального исследования взаимоотношений Древней Руси и Византийской империи.

Ключевые слова: Киевская Русь, Византийская империя, князь Олег, поход на Константинополь, договоры 907 и 911 гг.

Kievan Rus' foreign policy attracts experts' attention as well as the period of State's creation. The epoch of nation's establishment and the first decades of historical development of the great medieval state connected with the rule of the first Kievan princes present the particular interest in the context of this question. The main and glorious place among princes is occupied by Oleg the Wise ("Veshchyy") who is known due to his military campaigns to Byzantium's capital and signing of the pact with the powerful foreign empire. Unfortunately, the limitation of the sources and their misinterpreting set aside some details connected with Oleg's raid and the positions of the agreement between the states. So, the attempt of detailed research of interrelations between Ancient Rus and Byzantium Empire is made in this article.

Key words: Kievan Rus, Byzantium, Oleg of Novgorod, military campaign to Constantinople, the pacts of 907 (911).

Розглядаючи договір (договори) між давньоруським князем Олегом та Візантійською імперією, слід початково повернутися до попередніх історичних етапів та розглянути цю міжнародну угоду часів середньовіччя у контексті відносин між двома державними утвореннями.

Одразу слід означити, що підписання та укладання домовленостей, рівно як і здійснений попередньо військовий похід руських дружинників вважається більшістю істориків напівлегендарним, риси якого значно прикрашені літературним описом давньоруських літописців, а тому, реальні історичні факти доводиться виокремлювати з канви фольклорних міфів [4]. Таке відношення до періоду князювання Олега було логічною відповіддю істориків на характер джерельної бази доби утворення Київської Русі та початкового етапу її політичного піднесення. Справа в тому, що згідно влучної думки сучасного українського вченого, який вивчає епоху Давньої Русі – О.Толочка – перші роки існування могутнього політичного утворення цілковито оповиті низкою суперечностей і розбіжностей, котрі ґрунтуються на трактуванні «Повісті врем'яних літ» [7]. Не вдаючись до конкретної критики славнозвісного джерела з давньоруської історії варто наголосити на тому, що як за концепцією уже вищезгаданого Толочка, так і в контексті обмеженості масиву джерел – діяльність перших київських князів доводиться відтворювати лише за літописом. Часто, спроби розуміння початкового державотворчого етапу Київської Русі є «сліпим» наслідуванням тексту хроніки, без жодної спроби її трактування [5]. Безперечно, для більш ґрунтовного вивчення першого періоду історії Давньої Русі слід вводити в науковий обіг, якщо вони звичайно є, іноземні джерела, пошук та робота з якими чекає на своє оприлюднення. Можливо, зрушення можна буде очікувати після виходу новітньої монографії О.Петровича, в якій він спробує «переглянути» сторінки історії держави, спираючись на віднайдені ним свідчення із закордонних хронік [6].

Поки ж, події кінця IX – середини XX ст., в хронологічні межі яких цілковито укладається князювання Олега, доводиться поновлювати на основі даних Нестора, котрі уже з перших речень викладу викликають ряд розбіжностей та неточностей. Науковці одностайно наголошують на радше літературному (місцями з елементами напівлегендарними), аніж науковому характері «Повісті». Найбільшу ж проблему для розгляду складає не стільки задача чіткого розмежування фактів дійсності від плодів уяви автора, нав'язаних усними переказами, скільки відносна до неможливого хронологія давньоруського літописця.

Створюючи власний доробок набагато пізніше від означених у ньому подій, автор намагався на власний розсуд розподілити військові та політичні досягнення того чи іншого князя у межах їх правління. Відтак, ледь не більшість дат, особливо це проявляється по відношенню до перших князів, лише умовно можна назвати достовірними. Причому, інколи намагання літописця висвітлити усі державно-політичні здобутки правителя виливалися у хронологічну плутанину у створеному ним самим тексті [2]. Ніби «нанизуючи» аспекти правління на літературний каркас, авторові не вдалося уникнути помилок і в загальних питаннях життєпису князів. Більшість з них і досі залишаються напівлегендарними діями. Але не варто так однозначно та прискіпливо ставитися до «Повісті», адже вона є цілковито джерелом свого часу, провідником тодішніх концепцій книжників, її дані дають чималий об'єм інформації, який потребує детального аналізу. Вищевикладена концепція розуміння джерельної бази доби Давньоруської держави наводиться задля потреби наголосити на не одностайності наукової думки, щодо змісту і взагалі наявності договорів між Віщим Олегом та Візантією. Звичайно, войовничий князь був не першим правителем, котрий відкрив вектор політики між Руссю та імперією, і, до речі, не останнім, на кому завершився етап політичних відносин між двома державами. Ще за двадцять років до вокняжіння Олега у Києві військовий похід до Царгороду (Константинополь) було здійснено князями-двуумвирами Аскольдом (Оскольдом) та Діром.

Вже зазначалося, що постать самого князя викликає великі питання в історіографії, і якщо його біографія, як зазначає провідний вчений з історії України доби Давньої Русі – М.Ф. Котляр, є цілковито складеною з міфів, то особливо спекулювати при вивченні діяльності перших двох князів взагалі не доводиться [4].

Якщо розглядати текст літопису – Аскольд та Дір приходилися братами (не беручи до уваги той варіант трактовки, де існування Діра взагалі не визнається) і правили в Києві на правах воевод Рюрика. Рюрик – взагалі найтемніша пляма історії, тому варто означити лише відсилку братів на південь заради політичної кампанії [1]. Затвердившись на київському столі, правителям необхідно було шукати або могутнього союзника для новопосталої держави, або суперника, перемога над яким дозволила б утвердитися новому політичному утворенню.

Візантійська імперія на південних рубежах із Руссю за збігом історичних обставин уособила собою обидві умови. Провідна та потужна монархія свого часу, вона неодноразово ставала об'єктом державних інтересів давньоруських князів. Літописна хроніка відтак зберегла відомості про похід Аскольда та Діра на Царгород, зазначений під 860 р., який, спираючись на працю Миколи Федоровича «ознаменував початок Давньоруської історії» [2]. Цей похід варто тепер вписати у контекст підписання договору між Олегом (Руссю) та Візантією. З однієї сторони, не достатньо вдала військова діяльність Аскольда та Діра стала приводом до загарбання Олегом київського столу, коли він замінив на княжому престолі «політично слабких» двуумвирів. З іншого ж боку саме їх похід до імперської столиці змусив останню визнати авторитет Давньої Русі, що в подальшому стало поштовхом для укладання угоди (угод) 907 та 911.

Так чи інакше, після усунення Аскольда та Діра (можливо, лише одного з них, адже другий міг бути вигадкою літописця) та проголошення Києва «матір'ю містам Руським», князь Олег розпочинає підкорення слов'янських племен проголошеній столиці. Роки між його приходом до майбутнього столярного міста та переможним походом до Константинополя (підраховуючи період з 882 до 907 – отримуємо 15 років, або майже 20 до 911) не знайшли свого висвітлення у джерелі. Загально прийнято факт того, що політика Олега цього часу була направлення на приєднання колишніх земель союзів племен до Києва – утвердження нової держави. Замість докладного опису військової кар'єри князя – автор «Повісті» укладає довготривалий процес упокорення в кілька років. Так, ключовими стають дві дати – вокняжіння Олега на «золотому» столі та доба його походів до «серця» Візантії. Так само, як і його смерть, легенди про яку є чи не самими відомими з масиву середньовічного епосу Давньої Русі, власне так і все його життя є суцільним приводом до історичного дискурсу [4].

Підстави характеризувати військові досягнення князя, як здійснювані впродовж 20 років з метою підкорення племінних союзів, «Повість» подає не лише в описі процесу обкладання їх даниною, а й під час ілюстрування деталей самого походу, де в якості союзників Олега на його стороні виступають численні загопи залежних від Києва земель [1]. Заручившись військовою підтримкою, князь рушає до стін Константинополя – його похід слугує приводом для особливої гордості літописця. Довіряти свідченням джерела майже не має підстав, аж занадто ідеалізованим є опис війська, його чисельності (2000 човнів по 40 осіб – приголомшлива цифра для середньовічних загонів), а епізод із просуванням човнів суходолом за допомогою коліс, ані не вкладається в рамки інженерних напрацювань, ані взагалі претендує на реалізм. Так і широко тиражована легенда про прибиття Олегом свого шита на ворота Царгороду – здавалося б славетна сторінка історії, нечуване підняття авторитету незнаной ще Київської Русі, коли її правитель подібним принизливим жестом вказує переможеній Візантії «її місце» – є лише епічними вставками в текст [3]. Подібні метафоричні дані наведені автором з метою возвеличення князя-воїна, показу його переваги перед силами супротивника, спробою, підвищити авторитет правителя на міжнародній арені. Не має підстав не вважати Олега вправним воїном, але, як тоді пояснити, що похід жодним чином не знайшов свого віддзеркалення в візантійських хроніках. Зрозуміло, що принизливі для могутньої імперії умови договору було вигідніше приховати зі сторінок місцевого «літописання», спробувати применшити наслідки невігідних домовленостей. Але, зовсім замовчати факт військового союзу – виглядає надто суперечливим фактом.

Згідно тексту договору, який було укладено на користь Русі, як виходячи з глобальних політичних, так і із дрібних меркантильних інтересів – існував один пункт, котрий було проголошено на користь Візантії. Руські воїни мали приймати участь у її військових кампаніях, у якості союзної допомоги. Надалі, відомо кілька походів під прапорами імперії на схід, під час одного з яких, імовірно і загинув князь Олег, якщо не брати до уваги легендарну сповідь про «смерть від коня свого». Певне відображення вони знаходять у східних хроніках, посилення на які подають О.Толочко, П.Толочко та М.Котляр [4; 7]. Загалом же угода являла собою прообраз митних домовленостей між двома країнами, Русь отримувала можливість вільної торгівлі, Візантія ставала головним стратегічним військовим та торгівельним партнером (зобов'язаним утримувати та захищати руських купців, нечуване раніше право, яке вдалося вибороти «молодій» країні у потужного осередку імперіалізму). Такий зміст угоди виборів їй право увійти до підручників з митного права – як один із перших праобразів ведення повномасштабної митно-торгівельної політики.

Окрім того, за законами військового часу, Візантія сплатила Русі значну контрибуцію і, як додаток до київської скарбниці, згодилася раз на рік сплачувати данину київському князеві. До кінця не з'ясованими залишаються мотиви, які підштовхнули могутній політичний осередок на значні поступки по відношенню до Олега та його держави. Тим більше, що за пануючою в науці версією договорів було все ж два (907 та 911 рр.), точніше, другий був розширеною та доповненою версією першого. Отже, є підстави вважати, що Русь розпочала піднесення власного авторитету, а міць її військових сил схилила перед нею імперію. Останнє твердження буде цілковито вірним, якщо розглядати його, як питання міжнародних відносин епохи Давньої Русі, нова держава з осередком у Києві виходить на європейську (світову, в контексті свого часу) арену. Можна говорити про перші паростки дипломатії, як інструментарію на шляху до міжнародних контактів, окрім вдало сформульованих положень угоди, не менший інтерес в контексті вивчення становить і сам процес на шляху до укладання договору.

Побуває думка, що князю вдалося не лише направити хід перемовин у свою сторону, а й наблизитися до мети, вдаючись до вдалої політики. Імовірно, Олег мав своїх «інформаторів» у Константинополі, за наводкою яких було розраховано час від'їзду імператора для вирішення військового конфлікту на кордоні (за перебігом обставин він співпав з військовим заколотом всередині країни) – імперія увійшла до стану тимчасового послаблення.

Отже, виходячи з того, як слід розглядати договори Олега з Візантією – це або значно перебільшена оповідь літописця, з метою уславлення історичного минулого, або прецедентний випадок у практиці міжнародних відносин Давньоруської держави. На думку провідних вчених, істина лежить посередині, як і більшості випадків у світовій історії. Угода з імперією стала лише початковим етапом тісного взаємозв'язку двох держав.

Після Аскольда (та Діра) і Олега політичну лінію на сході продовжать Ігор, дружина якого – княгиня Ольга навіть отримує пропозицію від візантійського імператора, а їх син Святослав взагалі паде жертвою військового конфлікту в імперії (приймав участь у суперечці Візантії та Болгарії, за що був убитий за змовою) та звичайно славетний Володимир Великий – хреститель Русі, котрий «винесе» вектор міжнародних відносин за рамки політичного союзу та продовжить еру поширення культурного впливу.

Нижче наведено власне текст договору:

«Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: згідно з другою угодою, що відбулась при 2 тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, [мужі] від народу руського — Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлич бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його, [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі: по першому слову замиримося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлич князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінилу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлич наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: [злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому, [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянуться 3 та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянуться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина. Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він імушим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре. Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклядеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злочин буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще | нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак, оддасть потрібно. Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно. Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений б буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурєю, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і доведемо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, [то] ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш карі.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі. Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть [там].

Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих [нехай] продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки. Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, які служать у Греках у християнського цесаря: якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються. Якщо злочинець [не] повернеться в Русь, — хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індікт п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420» [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Изборник. Повести Древней Руси / Сост. Л.Дмитриев, Н.Поньрко. – Москва, 1986. – 574 с.
2. Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М.Ф. Котляр. – К., 1996. – 240 с.
3. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ, 2010. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Narysy_voiennoho_mysterstva_Davnoi_Rusi/
4. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ, 1996. – 151 с.
5. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/history/history1.htm>; www.bibliotekar.ru/istoria-soloviev/index.htm
6. Толочко А. История Руси без Повести временных лет / А.Толочко. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.polit.ru/article/2015/02/22/Kievan_Rus/
7. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко / Серія: Україна крізь віки. – Том 4(15). – Київ, 1998. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.istmira.com/istros/kiyivska-rus/>

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. Т.Г. Гончаруком
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*